

Нестор-Миколай РИБЧИНСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-7960-3714

асистент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська Політехніка»

(Львів, Україна) nestorryb@ukr.net

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ГОРОДИЩЕ ГРОЗИНЦІ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙ ТА ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ Б. ТИМОЩУКА)

У статті здійснено комплексний аналіз та детальну реконструкцію фортифікаційної системи і просторово-планувальної структури ранньосередньовічного слов'янського городища поблизу села Грозинці (Буковина), матеріали якого були здобуті під час розкопок українського археолога Б. Тимощука у 1971 році. На основі критичного переосмислення матеріалів археологічних досліджень та залучення широкого кола європейських аналогій (зокрема таких пам'яток, як Микульчиці, Спиські Томашівці, Добринівці, Мотич та Коростень III) суттєво уточнено етапи розбудови оборонних ліній пам'ятки у хронологічних межах IX–X століть. Встановлено, що фортифікації городища, яке розташовувалося на місі та займало значну площу 6,68 га, пройшли два основні будівельні етапи. Перший етап (IX – початок X ст.) характеризувався зведенням базової системи оборони, основу якої складав високий гострокіл (ймовірно, із бійницями-заборами), що доповнювався сухим ровом та зовнішнім глиняним відкосом. Східна ділянка городища, надійно захищена крутим природним урвищем, укріплювалася одинарною каркасно-стовповою стіною та сторожовою вежею, яка дозволяла контролювати стратегічні шляхи до сусідніх укріплених центрів у напрямку річки Дністер. Другий етап (X ст.) відзначається масштабною перебудовою та посиленням оборонних ліній: появою масивного валу-платформи із зовнішнім кам'яним облицюванням та, за нашими припущеннями, заповнених землею і камінням окремо стоячих зрубних городень, які були здатні ефективніше витримувати удари облогової техніки та дію вогню. Окрему увагу акцентовано на специфіці внутрішньої просторової організації городища. Заперечується теза попередніх дослідників про суто оборонне призначення зрубів, прибудованих впритул до фортечної стіни. Натомість аргументовано доводиться, що вони слугували звичайними житлами з печами-кам'янками, а така надзвичайно щільна забудова була безпосереднім наслідком перенаселення укріпленого простору в умовах середньовіччя. Крім того, на основі відсутності культурного шару виділено зону відкритого громадського майдану в південно-східній частині пам'ятки, призначеного для зборів громади та ведення торгівлі. Підсумовано, що складність фортифікаційних конструкцій, наявність кількох будівельних етапів, функціонування внутрішнього майдану та зовнішнього посаду (підгороддя) беззаперечно свідчать про високий статус Грозинців як потужного адміністративно-господарського центру регіону. Наголошено на необхідності подальших археологічних досліджень пам'ятки, зокрема нерозкритої південної в'їзної брами та конструкції південно-східного відтинку оборони.

Ключові слова: городище, фортифікації, раннє середньовіччя, просторова організація, Буковина, слов'яни.

Nestor-Mykolai RYBCHYNSKYI,

orcid.org/0000-0002-7960-3714

Assistant Professor at the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage
Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine) nestorryb@ukr.net

EARLY MEDIEVAL FORTIFIED SETTLEMENT OF HROZYNTSI: RECONSTRUCTION OF FORTIFICATIONS AND SPATIAL ORGANIZATION (BASED ON RESEARCH MATERIALS BY B. TYMOSCHUK)

The article presents a comprehensive detailed analysis and reconstruction of the fortification system and spatial-planning structure of the early medieval Slavic settlement near the village of Grozyntsi (Bukovyna), the materials of which were obtained during the excavations of the Ukrainian archaeologist B. Tymoschuk in 1971. Based on a critical rethinking of the materials of archaeological research and the involvement of a wide range of European analogies (in particular, such monuments as Mykulchytsi, Spisky Tomashivtsi, Dobrynivtsi, Motych and Korosten III), the stages of the development of the monument's defensive lines within the chronological boundaries of the 9th–10th centuries have been significantly clarified. It has been established that the fortification of the settlement, which was located on a plain and occupied a significant area of 6.68 hectares, underwent two main construction stages. The first stage (9th – early 10th centuries) was characterized by the construction of a basic defense system, based on a high pointed mound (probably

with loopholes-fences), supplemented by a dry level and an external clay slope. The eastern part of the settlement, reliably protected by a steep natural precipice, was fortified with a single frame-pillar wall and a watchtower, which allowed controlling strategic routes to neighboring fortified centers in the direction of the Dniester River. The second stage (10th century) is marked by a large-scale reconstruction and strengthening of defense lines: the appearance of a massive rampart-platform with an external stone cladding and, according to our assumptions, separately standing log cabins filled with earth and stones, which were able to more effectively withstand the blows of siege equipment and fire. Special attention is paid to the specifics of the internal spatial organization of the city. The thesis of previous researchers about the purely defensive purpose of the log cabins built close to the fortress wall is refuted. Instead, it is argued that they served as ordinary dwellings with stoves, and such an extremely dense building was a direct consequence of the overpopulation of the fortified space in the Middle Ages. In addition, based on a single cultural layer, an open public square zone was identified in the southeastern part of the monument, intended for community meetings and trade. It is concluded that the complexity of the fortification structures, the presence of several construction stages, the functioning of the internal square and the external post (suburban area) undoubtedly indicate the high status of Grozyntsi as a powerful administrative and economic center of the region. The need for further archaeological research of the monument, in particular the undiscovered southern entrance gate and the structure of the southeastern section of the defense, is emphasized.

Key words: hillfort, fortifications, early Middle Ages, spatial organization, Bukovina, Slavs.

Постановка проблеми. Дослідження городищ IX–X ст. на Буковині є важливим для розуміння процесів державотворення, еволюції військової інженерії та просторово-соціальної організації слов'янського населення у IX–X ст. Одним з елементів поселенської структури цього регіону є городище Грозинці (знаходиться поруч з одноіменним селом), матеріали розкопок якого (проведених Б. Тимощуком у 1971 р.) (Тимошук, 1975: 9) складають вагомий джерельну базу. Проте, низка питань щодо конструктивних особливостей оборонних ліній, та внутрішньої просторової організації фортеці залишається не до кінця з'ясованою або потребує переосмислення.

Зокрема, відсутність досліджень в'їзної брами, а також необхідність нової атрибуції прибудованих до стіни зрубів винятково як оборонних майданчиків та відсутність розуміння конструкції валу на другому етапі будівництва створюють помітну прогалину. Виникає необхідність комплексного аналізу наявних археологічних даних із залученням ширшого кола європейських аналогій для реконструкції фортифікаційної системи цього городища та визначення його ролі як адміністративно-господарського центру. Відтак, наукова проблема полягає у потребі уточнення функціонального та просторового устрою пам'ятки, що дозволить глибше зрозуміти специфіку розвитку укріплених поселень регіону в перехідний період IX–X століть.

Аналіз досліджень. Слов'янські городища IX–X ст. у Центрально-Східній Європі вивчені на різному рівні залежно від країни де розташовуються пам'ятки. Одним із перших дослідників, що вивчав ранньосередньовічні фортеці був П. Раппопорт. Він аналізував фортифікації та висловив думку про те, що конструкція оборонних ліній напряму залежить від загрози для населеного пункту. Серед основних видів дерев'яних конструкцій він виділяв гостроколи, що часто

зустрічаються на численних городищах по усій території Русі, та стовпову конструкцію (у цьому випадку горизонтальні колоди-дилі затискали між двома вертикальними палями, або у пазі однієї) (Раппопорт, 1967: 134–139).

До вивчення слов'янських городищ доклався й археолог М. Кучера. Стосовно фортифікацій він припускав, що протягом домонгольського періоду найбільш використовуваною була саме зрубна конструкція фортифікацій (враховуючи як пустотілі городні, які дослідник називав «кліті» так і заповнені землею). Поза цим дослідник виділяв ще один тип оборонних стін, який побутував тільки в межах Буковини – стовпова конструкція (саме на пам'ятках Грозинці, Дарабани II та Ломачинці) (Кучера, 1999: 74–76). Дослідник аналізував і забудову внутрішніх майданів городищ він виділяв кільцевий та шахово-рядовий (подвірно-рядовий) типи (Кучера, 1999: 89–98). Окрім цього дослідник намагався класифікувати городища за топографічним розташуванням та плануванням оборонних споруд (Кучера, 1999: 7–56).

Основний вклад у вивчення забудови давніх фортець Буковини вніс Б. Тимошук. На основі власних польових досліджень він виділив чотири типи укріплених поселень: городища-сховища¹, городища адміністративно-господарські центри, городища-святилища, городища феодаліні фортеці. Останній тип зараховував до періоду асиміляції (від племінного устрою до києво-руських городів) (Тимошук, 1990: 29–62).

Вивчав забудову поселень українського Прикарпаття М. Филипчук. Він виділив 4 типи забудови залежно від її інтенсивності, а також від наявності господарських та допоміжних споруд (Филипчук, 2012: 186–198).

¹ Фортеці, в межах яких не вдалось виявити забудови, та лишився слабкий культурний шар

Необхідно згадати і про архітектурний аналіз. Так, військовий інженер В. Шперк розглянув різні типи середньовічних оборонних стін. На його думку основним матеріалом, який давні зодчі використовували при спорудженні будівель було дерево. Він проаналізував і заборол², виділивши два основні їх типи: прямий – для ураження ворога з фронту і висунутий поза стіною – для ліквідації вояків, що змогли впритул наблизитись до оборонної стіни (для того, щоб уникнути встановлення штурмового обладнання). Серед типів оборонних стін, що були поширені на Східній Європі саме у IX–X ст. він зазначає гострокіл (Шперк, 1957: 110–145).

Архітектурним аналізом займається В. Лук'янченко. При роботі над відтворенням укріплень для парку «Київська Русь», він зосередився на дослідженні фортифікацій Києва періоду IX–XIII ст. Так, найранішим типом оборонної стіни був гострокіл, а згодом виникло кілька видів укріплень: три, або чотиристінні городні та пустостілі – кліті (Лук'янченко, 2016: 92–95). Окрім цього, були досліджені конструкції надбудов – заборол та бійниць (Лук'янченко, 2017: 27).

Слов'янські городища Словаччини, Чехії, Англії та Німеччини вивчав словацький дослідник П. Салковський (P. Šalkovský). Він звертав увагу на забудову фортець, особливості конструкцій в'їздів та різновиди оборонних стін (Šalkovský, 2015: 65–71). Також науковець звертав увагу на топографічні особливості розташування фортець. Окремо він розглядав функції городищ виділяючи кілька груп залежно від їхнього географічного розташування (Šalkovský, 2015: 71–118).

Серед досліджень ранньосередньовічних укріплених поселень варто згадати і про напрацювання О. Бондаря. Свою увагу він звернув на укріплення вікінгів від Ірландії до Волги, аналізуючи в тому числі і поселення на території України (Бондар, 2025: 108–160).

Як бачимо, у науковій літературі є достатньо інформації про городища IX–X ст. Це дає можливість для реконструкцій вигляду давніх фортець із використанням сучасних технологій.

Мета статті. Мета статті полягає у комплексному аналізі фортифікаційної системи та просторово-планувальної структури ранньосередньовічного городища Грозинці для визначення його в поселенській мережі Буковини IX–X століть. Досягнення цієї мети передбачає аналіз матеріалів археологічних досліджень Б. Тимощука із

залученням аналогій з городищ Центрально-східної Європи. Це дозволить уточнити конструктивні особливості будівельних періодів оборонних ліній, проаналізувати характер внутрішньої забудови і наявності громадського майдану, та, як наслідок, визначити функціональні особливості пам'ятки.

Виклад основного матеріалу. Городище Грозинці розташоване на мисі та утворене двома невеликими струмками. З південного боку до цієї ділянки прилягає заболочена та порізана ярами місцевість. Сьогодні воно покрите густим лісом. За своєю формою фортеця нагадує овал (що було зумовлено особливостями рельєфу) розмірами 270 x 315 м (Тимошук, 1976: 78). На основі цих даних можемо встановити, що площа городища становить 6, 68 Га.

Майже з усіх боків вона обмежена земляним валом, окрім східного відтинку довжиною приблизно 100 м, де видимих слідів фортифікації не було. Б. Тимошук припускав, що в цій частині не було потреби у земляному насипі, так як з цього боку знаходиться урвище висотою 15 м (в підніжжі мешканці городища викопали рів та насипали контрекскарп що зробило схил ще вищим). Оборонну лінію дослідник вивчав у двох місцях: на півдні (біля адміністративного будинку лісництва) та на півночі (в місці де земляний вал пошкоджений лісовою дорогою) (Тимошук, 1974: 86).

Під час досліджень південної ділянки вдалось встановити, що оборонний вал насипано з глини та піску добутих під час викопування рову. В середині Б. Тимощуку не вдалось віднайти жодних внутрішніх дерев'яних конструкцій. В насипі зустрічається численні фрагменти ліпного посуду (датовані дослідником «слов'янським» періодом), залізні шлаки та інші артефакти, що опинились там під викопування рову. Це дозволило припустити, що тут знаходилося поселення ще задовго до появи фортифікацій. Зовнішній схил валу був вистелений камінням. Перед ним проходив рів шириною 7 і глибиною 3 м. На його дні знаходилося вугілля, що, імовірно, залишилось від дерев'яних конструкцій, що розташовувались на гребені валу (Тимошук, 1974: 88).

Під цим насипом знаходились сліди давнішої фортифікації. В її основі знаходився гострокіл. Про це свідчить канава шириною 0,35–0,4 м та глибиною 0,8–0,9 м від давньої поверхні. В її заповненні знаходилося деревне порохно та каміння, яким укріпляли палі. З зовнішнього боку дерев'яна стіна була додатково укріплена глиняним відкосом висотою 0,5 м. За 1,5 м від цього насипу проходив рів глибиною до 1 м та шириною близько

² Надбудова на дерев'яних конструкціях, що захищала захисників від обстрілів ворога.

3 м. З внутрішнього боку до гостроколу примикала будівля, що була опущена в землю на глибину 0,4 м. В цьому місці фортифікації були знищені пожежею, на що вказує шар вугілля товщиною до 3 см, що вкриває всю прилеглу до гостроколу поверхню (Тимошук, 1974: 88).

Результати археологічних досліджень у північній частині виявились схожими до тих, що були отримані на південному відтинку. Тут вал зберігся на висоту 2 м та був написаний з глини та піску. Параметри канави, що залишилась від гостроколу майже ідентичні тим, що були віднайдені у південній частині – ширина 0,4 м, глибиною 0,7-0,8 м. В заповненні тут також знайдені шматочки струхлявілого дерева та каміння для фіксації паль. Ззовні дерев'яна стіна додатково укріплювалась глиняним відкосом перед яким знаходився рів. З внутрішнього боку до дерев'яної стіни прилягала напівземлянка розмірами 3х3,2 м, заглиблена в материка на 0,9 м від денної поверхні. На те, що знайдена будівля є саме житлом вказує пічка-кам'янка, що розташовувалась у північно-західному куті. Споруда була знищена пожежею, на що вказує шар спаленини на долівці, під якими знаходились численні фрагменти кераміки, котрі Б. Тимошук датував IX – п.п. X ст. Це дозволяє припустити, що фортифікації городища Грозинці були перебудовані в цей час (Тимошук, 1974: 89).

Окрім цього, Б. Тимошук дослідив східний відтинок де відсутній земляний насип. Дослідник з'ясував, що тут розташовувались дерев'яні будівлі шириною до 3,4 м. Серед них виділяється одна зрубна будівля розмірами 3,8 х 3,6 та глибиною 1,1 м. Вона була частиною оборонної стіни каркасно-стовпової конструкції (Тимошук, 1974: 89–91).

Забудова внутрішньої площі городища досліджена фрагментарно. Б. Тимошук зазначає, що культурний шар простежується всюди окрім південно-східної частини, де на його думку розташовувались господарські будівлі (Тимошук, 1974: 91–92).

На основі досліджень Б. Тимошука можна виділити два етапи побудови фортифікацій: перший (гострокіл) припадає на IX – поч. X ст. і другий – споруджений у X ст. Конструкція гостроколу була добре відома ще з давніх часів (такий тип споруджувався ще навколо римських кастрів) (Флавій Веґецій Ренат, 1940), тому не викликає сумнівів, що вона використовувалась і на першому етапі побудови городища в Грозинцях. Б. Тимошук зазначає, що висота гостроколу могла сягати 5-6 м. Варто зауважити, що глуха стіна ускладнює спостереження за діями ворога, тому мусили

існувати місця для спостереження та обстрілу. Бійниць, що розташовувались б в гостроколах на сьогодні не відомо, проте зустрічаються варіанти розташування заборол, коли декілька паль були нижчими, що дозволяло оборонцям обстрілювати ворога з луків та сулиць на близьких дистанціях. Такі конструкції відомі на городищах Микульчиці (Mikulčice), що у Чехії (Šalkovský, 2015: Obr. 28:2) та Спиські Томашівці (Spišské Tomášovce) у Словаччині (Šalkovský, 2015: Obr. 30.). З внутрішнього боку палі гостроколу мусили також скріплюватись між собою. В окремих місцях вони справді могли опиратись на житла, а у інших – скріплюватись горизонтальними ділями. Така конструкція була достатньо міцною, щоб витримати натиск ворога не озброєного облоговою інженерною технікою.

Однак, варто звернути увагу на зрубну будівлю №1 (північна частина городища), що прилягали безпосередньо до оборонної стіни. Б. Тимошук інтерпретував їх як зруби-опори, що були виконували роль як жител так і майданчиків для ведення оборони (Тимошук, 1975: 13). Проте, варто зазначити, що ці споруди лише прилягали до оборонної стіни, а не були з нею пов'язані конструктивно. Схожа ситуація простежується і на Добринівському городищі, де житла також прилягають безпосередньо до фортифікації (Тимошук, 1976: рис. 32). З огляду на знайдений опалювальний пристрій припускаємо, що це було житло з стінами зрубною конструкції, що прилягало до оборонної стіни. Дах був перекритий дерев'яними дошками, вимазаними глиною, щоб уникнути замокання. Така ситуація могла виникнути внаслідок щільної забудови та потреби у наявності майдану для торгівлі та зборів громади в межах укріплень. Такий спосіб побудови³ був частим явищем в європейських середньовічних містах (Munby J., Dodd A., Wilkinson D., 2007: 256).

Споруда віднайдена при південному відтинку городища погано піддається аналізу, так як дослідник не зазначає жодних конструктивних особливостей окрім заглиблення від рівня денної поверхні на 0,4 м (Тимошук, 1974: 88).

Окремо варто розглянути східний відтинок оборони. Тут нема потреби у насипанні земляного валу, а також не було виявлено слідів гостроколу. Серед усіх будівель тут виділяються рештки зрубу опущеного в котлован розмірами 3,8 х 3,6 м та глибиною 1,1 м (Тимошук, 1976: 79). На цій ділянці

³ Варто зазначити, що побудова безпосередньо біля фортифікацій має мало сенсу з військової точки зору, однак перенаселення укріплених поселень диктувало свої умови.

оборони не має потреби споруджувати міцну лінію оборони так як рельєф сприяє тому, що з цього боку штурм фортеці є майже неможливим. Натомість з огляду на параметри зрубу можемо припустити, що тут знаходилась невисока спостережна вежа, що могла контролювати маршрути в напрямку р. Дністер де знаходились одночасові городи Добринівці, Ржавинці та Баламутівка. До цієї споруди примикали рештки горизонтально покладених дилів (Тимошук, 1976: 79), що вказує на наявність на цьому відтинку каркасно-стовпової стіни.

В'їзд на городище розташований у південній частині (в тому місці, де є розрив у земляному валі), проте він не досліджений, тому його конструкцію розглянути не можливо. На Буковині в'їзд досліджений на городищі Червона Діброва (Тимошук, 1990. Рис. 9). Там на стовпах розташовувалась невисока надбрамна вежа, що примикала до стін каркасно-стовпової конструкції.

Забудова городища була доволі щільною про що вказують численні житла, що прилягають безпосередньо до фортифікацій. Винятком є лише південно-східна частина фортеці. Б. Тимошук вважав, що тут могли розташовуватись громадські споруди (Тимошук, 1974: 91). На нашу думку тут розташовувався майдан для зборів громади. На це вказує безпосередня близькість до в'їзду та відсутність культурного шару на цій ділянці.

На початку X ст. відбувається перебудова лінії оборони. Під час археологічних досліджень Б. Тимошук не зміг віднайти жодних конструкцій в середині земляного насипу, лише з напільного боку викладений камінням. Тому, припускаємо, на другому етапі цей земляний насип виконував роль валу-платформи на якому розміщувалась дерев'яна стіна. Припускаємо, що тут розташовувались окремо стоячі городні, що були заповнені землею та камінням. Така ж конструкція зустрічається на городищах Мотич у Польщі (Kutyłowska I., 1990: 290) та на фортеці Коростень III на Житомирщині (Рибчинський Н.-М., 2021: 137). Така конструкція була набагато надійнішою при обороні фортеці. Вона могла витримати обстріл облоговими машинами та важче піддавалась дії вогню.

З південно-східного боку, на мисі та коло потічка розташовувалось підгороддя, що також вказує на щільну забудову внутрішньої площі г

ородища. З огляду на описані просторові особливості городища можна припустити, що воно відіграло важливу роль в поселенській системі IX–X ст. на Буковині. Через щільну забудову, кілька етапів перебудови фортифікацій та наявність майдану в межах ліній оборони зараховуємо цю фортецю до адміністративно-господарських центрів.

Висновки. Підсумовуючи можемо констатувати, що ранньосередньовічне городище неподалік села Грозинці відіграло важливу роль у територіально просторовому устрої IX–X ст. Фортифікації городища мали два етапи побудови. Рання конструкція була доволі простою. Період її існування припадає на IX ст. – поч. X ст. В її основі знаходився гострокіл, до якого з зовнішнього боку прилягав глиняний відкіс, перед яким розташовувався сухий рів. Для посилення спостереження та оборонних функцій у стіні з гостроколів могли розташовуватись бійниці-заборола. З внутрішнього боку до цієї стіни прилягали житла мешканців цієї фортеці.

Східна ділянка городища прилягала до стрімкого урвища, що було збільшене за рахунок рову викопаного у підніжжі. На цьому відтинку знаходилась одинарна стіна каркасно-стовпової конструкції, що закріплювалась в зрубній будівлі. Її параметри вказують на те, що це була сторожова вежа, з якої контролювали шлях до інших укріплених поселень.

На другому етапі, що припадає на X ст. фортифікації перебудовують і посилюють. В основі виникає вал-платформа, що ззовні був викладений камінням. Перед ним розташовувався сухий рів. Решток дерев'яних фортифікацій на цьому валу дослідникам виявити не вдалось, але на основі аналогій можемо припустити, що основу оборони тут складали заповнені землею та камінням городні.

Забудова фортеці була щільною на що вказують будівлі, що примикають до оборонної лінії. В межах укріпленої ділянки, у південно-східній частині розташовувався майдан для громадських зібрань та торгівлі. Поза межами оборонних ліній розташовувалось підгороддя.

Серед нествановлених елементів залишається конструкція в'їзної брами та південно-східний відтинок оборони. Отже, слов'янське городище неподалік Грозинців становить складний комплекс, що потребує подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар О. М. Міста та фортеці вікінгів: від Ірландії до Волги. Запоріжжя: ФОП Рябцев В. В., 2025. 208 с.
2. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. 252 с.
3. Лукьянченко В. І. Городни – оборонные стены Киева IX – XIII вв. Часть первая. Земляные валы. Місто: історія, культура, суспільство. Міська археологія. Київ. 2016. Вип. 1. С. 87–105.

4. Лукьянченко В. І. Городни – оборонные стены Киева IX – XIII вв. Часть третья. Заборолы. Мисто: історія, культура, суспільство. Міська археологія. Київ. 2017. Вип. 2. С. 19–35.
5. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1967. 240 с.
6. Рибчинський Н.-М. О. Графічна реконструкція оборонного валу слов'янського городища III у місті Коростень (за археологічними даними). Сучасні проблеми дослідження, збереження та реставрації фортифікацій. Львів. 2021. Вип. 14. С. 132–142. <https://doi.org/10.23939/fortifications2020.14.132>
7. Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. 192 с.
8. Тимошук Б. А. Слов'янські гради Північної Буковини. Ужгород: Карпати, 1975. 109 с.
9. Тимошук Б. О. Слов'янське городище Грозинці на Буковині. Київ: Археологія, 1974. Вип. 13. С. 86–93.
10. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ: Наукова думка, 1976. 206 с.
11. Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів: Астролябія, 2012. 312 с.
12. Флавий Вегетій Ренат. Краткое изложение военного дела. *Вестник древней истории*. 1940. № 1. 231–293. Режим доступу: https://librebook.me/kratkoe_izlozhenie_voennogo_dela/vol1/1
13. Шперк В. Ф. История фортификации. Москва: Военное издательство, 1957. 336 с.
14. Kutylowska I. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Motyczu koło Lublina. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1990. Tom 41. S. 283–292.
15. Munby J., Dodd A., Wilkinson D. (eds.). *From Studium to Station: Rewriting the History of Oxford's Archaeological Resource*. Oxford: Oxford Archaeology / Oxford University School of Archaeology, 2007. 384 p.
16. Šalkovský P. Hradý západných slovanov. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2015. 248 s.

REFERENCES

1. Bondar O. M. (2025) Mista ta fortetsi vikiniv: vid Irlandii do Volhy. [Cities and fortresses of the Vikings: from Ireland to the Volga] Zaporizhzhia: FOP Riabtsev V. V. 208. [in Ukrainian].
2. Kuchera M. P. (1999) Sloviano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem. [Slavic-Rus hillforts of the 8th–13th centuries between the San and the Siverskyi Donets] Kyiv: IA NANU. 252. [in Ukrainian].
3. Lukianchenko V. I. (2016) Horodny – oboronnye steny Kyeve IX–XIII vv. Chast pervaya. Zemlianyie valy. [Gorodny – defensive walls of Kyiv in the 9th–13th centuries. Part one. Earthen ramparts] Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. Miska arkhelohiia, 1. 87–105. [in Russian].
4. Lukianchenko V. I. (2017) Horodny – oboronnye steny Kyeve IX–XIII vv. Chast tretia. Zaborola. [Gorodny – defensive walls of Kyiv in the 9th–13th centuries. Part three. Zaborola] Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. Miska arkhelohiia, 2. 19–35. [in Russian].
5. Rappoport P. A. (1967) Voennoe zodchestvo zapadnorusskykh zemel X–XIV vv. [Military architecture of Western Russian lands in the 10th–14th centuries] Lenynhrad: Nauka, Lenynhradskoe otdeleniye. 240 [in Russian].
6. Rybchynskyi N.-M. O. (2021) Hrafichna rekonstruktsiia oboronnoho valu slovianskoho horodyshcha III u misti Korosten (za arkhelohichnymy danymy). [Graphical reconstruction of the defensive rampart of the Slavic hillfort III in the city of Korosten (according to archaeological data)] Suchasni probleme doslidzhennia, zberezheniia ta restavratsii riskykh fortyfikatsii, 14. 132–142. <https://doi.org/10.23939/fortifications2020.14.132> [in Ukrainian].
7. Tymoshchuk B. A. (1990) Vostochnoslavianskaia obshchyna VI–X vv. n. e. [East Slavic community of the 6th–10th centuries AD] Moskva: Nauka. 192. [in Russian].
8. Tymoshchuk B. A. (1975) Slovianski hradý Pivnichnoi Bukovyny. [Slavic hillforts of Northern Bukovina] Uzhhorod: Karpaty. 109 [in Ukrainian].
9. Tymoshchuk B. O. (1974) Slovianske horodyshche Hrozyntsi na Bukovyni. [Slavic hillfort Hrozyntsi in Bukovina] Arkheolohiia, 13. 86–93. [in Ukrainian].
10. Tymoshchuk B. O. (1976) Sloviany Pivnichnoi Bukovyny V–IX st. [Slavs of Northern Bukovina in the 5th–9th centuries] Kyiv: Naukova dumka. 206. [in Ukrainian].
11. Fylypchuk M. A. (2012) Slovianski poselennia VIII–X st. v ukrainskomu Prykarpatti. [Slavic settlements of the 8th–10th centuries in the Ukrainian Subcarpathia] Lviv: Astroliabiia. 312. [in Ukrainian].
12. Flavyi Vehetsyi Renat. (1940) Kratkoe yzlozheniye voennoho dela. [Epitome of Military Science] Vestnyk drevnei ystoryi, 1. 231–293. URL: https://librebook.me/kratkoe_izlozhenie_voennogo_dela/vol1/1 [in Russian].
13. Shperk V. F. (1957) Istoriia fortyfikatsii. [History of fortification] Moskva: Voennoe yzdatelstvo. 336. [in Russian].
14. Kutylowska I. (1990) Wczesnośredniowieczne grodzisko w Motyczu koło Lublina. [Early medieval hillfort in Motycz near Lublin] Sprawozdania Archeologiczne, 41. 283–292. [in Polish].
15. Munby J., Dodd A., Wilkinson D. (eds.) (2007) *From Studium to Station: Rewriting the History of Oxford's Archaeological Resource*. Oxford: Oxford Archaeology / Oxford University School of Archaeology. 384. [in English].
16. Šalkovský P. (2015) Hradý západných slovanov. [Castles of the Western Slavs] Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied. 248. [in Slovak].

Дата першого надходження статті до видання: 20.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.08.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 02.09.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

